

Bevezetés a nyelvtudományba

Jelentéstan

Kálmán László

(volt MTA/ELTE Elméleti nyelvészet (volt kihelyezett) volt tanszék
kalman.laszlo@nytud.(volt mta.)hu

2020. november 4.

összefoglalás

- alapfogalmak: Micsoda a jelentés, és hogyan lehet vele magyarázni a megértés különböző fajtáit?
- szójelentés: Van-e a szavaknak, kifejezéseknek „alapjelentésük”? Ha igen, hogyan lehet levezetni belőlük a különböző használataikat? mikor kell egy szónak több különböző jelentést tulajdonítanunk, és mikor kell azt mondanunk, hogy egy van neki, de többféle helyzetben használható?
- összetett kifejezések jelentése: hogy lehet ezeket a részeik jelentésével magyarázni?
- mondatjelentés: milyen természetű a mondatjelentés, hogyan lehet a mondatok különböző használatait magyarázni vele?

ókor és középkor

- a jelentéssel a logikán és a filozófián belül foglalkoznak
- a megközelítés főként normatív:
milyen mondatok használhatók a következtetésekben
(szillogizmusokban)?
- ettől a nemzeti nyelvek „felfedezésétől” kezdve térnek el:
„furcsa” mondat típusok, modalitások stb. vizsgálata (továbbra is logikai szempontból)

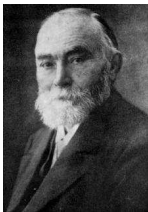
19. század

- történeti szemlélet (a jelentésváltozás vizsgálata)
- egyén és közösség nyelvhasználata (a jelentésváltozás pszichológiai-társadalmi okai)

19. század legvége: Gottlob Frege

- a forma és a jelentés szisztematikus kapcsolatát kell vizsgálni:
kompozicionalitás (ld. később)
- a „teljes jelentésű” kifejezések:
 - a **nevek** (e típus) (ezek **individuumokat** jelölnek) és
 - a **mondatok** (t típus) (ezek **állításokat** jelölnek).
- a „hiányos” kifejezések **függvényeket** jelölnek
(**argumentumra** van szükségük, hogy teljeseek legyenek).

példa

az állítmányok jelentése $\langle e, t \rangle$ típusú
(ha egy individuumra alkalmazzuk, állítást
kapunk).

kitérő: kategoriális nyelvtan

a mondattan a Frege-féle jelentéstannal párhuzamosan működik, pl. az állítmány mondattani típusa: ha alanyt rakunk mellé, mondatot kapunk.

kompozicionalitás („Frege-féle elv”)

az összetett kifejezés jelentése **csak attól függ**, hogy

- 1 mit jelentenek a részek, amikből össze van rakva, és
- 2 milyen művelettel raktuk össze a részekből.

ez az elv nagyon természetes, de

- túl szigorúnak is érezhetjük (kontextus, **idiómák?**), meg
- semmitmondónak is (önkényesen választhatjuk a részek jelentését, az összerakás módját is).

személyes véleményem: a kompozicionalitási elvet vehetjük a modern szemantika **jelentésdefiníciójának**.

miért nem triviális a kompozicionalitás?

egy példa

úszhattam = ÚSZ- + POT + MÚLT + E1

- (a) MÚLT(POT(ÚSZ-E1)) 'régén szabad volt úsznom'
- (b) POT(MÚLT(ÚSZ-E1)) 'elképzélhető, hogy úsztam'

1. megoldás: kétféle szerkezet

- ① *úszhattam* = (úsz- + -hat-) + -tam
- ② *úszhattam* = (úsz- + -tam) + -hat-

2. megoldás: egy alkotóelem többértelműsége

- ① -hat₁ 'ígeszintű POT'
- ② -hat₂ 'mondatszintű POT'

- *Józsi érdeklődik az autók iránt.*
- *Józsit érdeklik az autók.*

a két esetben a *Józsi* szemantikai szerepe azonos, bár a mondattani szerepe nem.

„tematikus szerepek” („thematic roles”)

- **ágens:** akaratlagos végrehajtó
- **téma:** hely- vagy állapotváltozáson megy át
- **experiens:** élmény, érzékelés átélője
- **beneficiens:** tranzakció kedvezményezettje
- **célpont („goal”):** mozgás végpontja
- **ösvény („path”):** mozgás útvonala
- ...

eseményszerűségek (*eventualities*)

- állapot (*state*): homogén, nincs meghatározott irányú változás
tud latinul, a sarkon áll, iskolába jár
- folyamat (*process*): folytonos változás egy bizonyos irányba
építi a házat, megy hazafelé, növekszik

események (*events*):

- pontszerű esemény (*momentaneous event*): nincs előzménye, utóhatása stb.
tüsszent, felvillan
- eredmény (*achievement*): pontszerű, de előtte igaz volt valami, ami utána nem
megnősül, elindul
- teljesítmény (*accomplishment*): egy folyamat eléri a végpontját
felépíti a házat, hazamegy, megnő

téma

minden szövegrésznek van **témája**: ez az a (kimondott vagy kimondatlan) kérdés, amire a szövegrész válasz lehet.

- nem mindig egyértelmű, többféle kérdésre is válaszolhat
- a témaváltást a mondaton belüli **topik** jelzi (általában az előző témához fűződő viszonyát is jelzi), a mondat elején álló, hangsúlyos szerkezet:
Felmentem az osztályba. A gyerekek a padok alatt voltak.

mondandó („tételmondat”)

az amit a szövegrész a témáról állít (a válasz, amit arra a bizonyos kérdésre ad).

speciális válaszmondatok

- egymondatos szövegek, kifejezetten válaszként funkcionálnak
- *Igen. Pistához (megyek (délután)).*
- általában egyetlen főhangsúlyos összetevő (**fókusz**) közvetlenül a ragozott igealak előtt (kiegészítendő kérdésnél), vagy maga az igealak (eldöntendő kérdésnél)

retorikai viszonyok

az egymás után következő szövegrészek közötti viszonyok. például:

- kérdés – válasz
- állítás – részletezés („elaboráció”)
- szövegrész – kitérő
- állítás – általánosítás
- ...

